

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Koporsó és kereszt

Összefoglalás ♦ *A tanulmány a koporsó és a kereszt szó ikonikus, jelentéstani vizsgálatával bizonyítja, hogy a halál tipográfiai kifejezéseiként számon tartott szavak kiterjesztett jelentései családi hasonlóságot mutatnak.*

A jelek önkényessége, illetve az ettől való eltérések klasszikusan túlírt témának számítanak. Természetesen az eltérések a hálásabb témák, s a nyelvi jelek és jelöltjeik, valamint a jelek kapcsolódásainak nem önkényes módjait újabban az ikonicitás átfogó fogalma alatt szokás tárgyalni. Az alábbiakban két, thanatológiai szempontból érdekes példán arra igyekszem rámutatni, hogy a szók és a fogalmak kiterjesztései bizonyos szempontból váratlanok lehetnek ugyan, de nem egészen önkényesek.

Kultúránkban a halál tipográfiai kifejezésének kétféle ikonikus módját ismerjük, az egyik a koporsó, a másik a kereszt. (A halálfej elsősorban életveszélyt jelöl, a kaszás alak, a csontváz pedig kimondottan ikonográfiai értelemben szokott szerepelni.)

A nyelvi jelek és jelentéseik szempontjából kétféle szemléletet különböztethetünk meg: az egyik szerint az a lényeges, hogy a szóknak jelentésük van, a másik szerint az, hogy a dolgoknak nevük. Ideális esetben minden szónak van egy és csak egy, többé-kevésbé jól meghatározható jelentése. Az alapjelentés valamilyen értelemben konkrét dolgot jelöl, míg kiterjesztett jelentései elágazhatnak.

Ha a *koporsó* és a *kereszt* szók jelentéseit nézzük, mindkettő konkrét dolgot jelöl, s nyilvánvalóan etimológiájuk is erre vezethető vissza. A *koporsó* egy 'láda' jelentésű ótörök szó átvétele, a *kereszt* a magyarban közvetlenül szláv jövevényszó, eredetileg konkrét

jelentései ‘Krisztus; kereszt alakú jel, tárgy’ (ez utóbbit tovább specifikálva: ‘keresztcsont, gabonakereszt’) lehettek, s elvont, az Újszövetségből könnyen magyarázható ‘kín, gyötrem, szenvedés’ jelentései is korán megjelentek.

Ami a koporsót illeti, mai jelentései: (1) hosszúkás, fából, ércből stb. készült láda, melybe a halottat elhelyezik, s amellyel eltemetik; (2) ilyen alakú láda, tartó, például búféasztalokon a tálak kiemelésére szolgáló, általában középen elhelyezett magasító; (3) kimondottan tipográfiai jelként fekete keret (a) a gyász hír bekeretezésére, (b) nem rég elhunyt személy feltüntetésekor nevének szögletes bekeretezésére.

Ami a keresztet illeti, mai jelentései sokkal szerteágazóbbak, s nehezebben csoportosíthatóak. A † és a + felcserélése egészen általános (mindkettő egymást merőlegesen metsző két rövid vonal); a keresztre érkező asszociációk többsége a halállal, konkrétan a sírkereszttel, a kereszténységgel, ezen belül is elsősorban a hittel, s valamelyest az érdemmel (érdemkereszt) kapcsolatosak.

A kereszt különféle kultúrkörök szimbolikus jele. Az egyiptomi füles kereszt az élet jele, melyet a kopt művészet is átvett. A görög kereszt (crux quadrata) a héber tau betű származéka, a zsidó művészetben már jelen van, a keresztényeknél Krisztus pecsétje, védjele. A latin kereszt (crux immissata) Krisztus megváltó halálának történeti keresztformája, szimbóluma, a keresztény művészet legáltalánosabb jelképe. Számos különböző formája is ismert a keresztnek: a villáskereszt a latroké, az x alakú Szent András vértanúságának eszköze (András-kereszt), Szent Antal taukeresztje apáti jelvény is, kettős keresztel mutatkoznak a pátriárkák, az érsekek, a hármass kereszt a pápák jelvénye, a végei felé kiszélesedő, egyenlő szárú máltai kereszt a johannita lovagoké, az orosz kereszt alsó, harmadik keresztjára ferde, a görögkeleti egyház jelképe stb.

A kereszt kimondottan Krisztus-szimbólum az ókeresztény és a koraközépkori művészetben, szentek, hitvallók általános attribútuma, különösen a keresztthalált szenvedett mártíroké, így Péter és András apostoloké, Fülöpé. Az ecclesia (templomi közösség, gyülekezet), az Újszövetség, az erények közül a Fides, a Hit szimbóluma.

A keresztek érdekessége, hogy a keresztény vallás felekezeteinek, gyülekezeteinek, rendjeinek megfelelően úgynevezett családi hasonlóságot mutatnak. Hasonló jelenségre Ludwig Wittgenstein hívta fel a figyelmet. Ő történetesen a *játék* (német *Spiel*, angol *game*, tehát cselekvés és nem játékszer) szó jelentésének elemzésével adta (Wittgenstein, 1953: 66–67. §).

“Vizsgáld meg például egyszer azokat a folyamatokat, amelyeket »játékok«-nak nevezünk. A táblajátékokra, kártyajátékokra, labdajátékokra, küzdősportokra stb. gondolkodok. Mi a közös mindezekben? Ne mondd, hogy »*Kell* valami közösnek lennie bennük, különben nem hívnák őket ‘játékok’-nak« – hanem *nézd meg*, van-e valami közös mindben. – Mert ha megnézed őket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami *mindben* közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit. Szóval: ne gondolkodj, hanem nézz! – Nézd meg például a táblajátékokat és kiterjedt rokonságukat. Majd térj át a kártyajátékokra: itt sok megfelelést találsz ama első osztállyal, de sok közös vonás eltűnik, sok más viszont előtűnik. Ha pedig áttérünk a labdajátékokra, akkor egynémely közös vonás megmarad, de sok el is vész. – Minden játék ‘szórakoztató’? Hasonlítsd össze a sakkot a malommal. Vagy talán mindenütt van nyereség és veszteség, és mindenütt versengenek a játékosok? Gondolj a pasziánszokra. A labdajátékokban van nyereség és veszteség; de ha egy gyermek a labdát a falnak dobja majd ismét elkapja, akkor eltűnik ez a vonás. Nézd meg, hogy milyen szerepet játszik az ügyesség és a szerencse. És milyen más az ügyesség a sakkban és a teniszben. S gondolj most a körjátékokra: itt megvan a szórakozás eleme, viszont mennyi más jellegzetes vonás eltűnt! És így mehetünk végig a játékok sok-sok más csoportján, s láthatjuk, amint hasonlóságok tűnnek fel és el.

E vizsgálódás eredménye pedig így hangzik: az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk. Hasonlóságokat nagyban és kicsiben.

Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóság«-ok; mert így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb., stb. – És azt állítom: a ‘játékok’ egy családot alkotnak.” (Wittgenstein,

1992: 57–58)

A családi hasonlóság azonban nem tévesztendő össze bizonyos szók bizonyos helyzetekben való felcserélhetőségével. Károly Sándor megvizsgálta a kódexirodalom, ezen belül a 15. és 16. század szinonimahasználatát (Károly, 1970: 289–293), s azt találta, hogy a *koporsó* szó szerepelt ‘sír’ jelentésben (Károly, 1970: 292), s még korábbról, valószínűleg Gombocz Zoltántól származik az a megfigyelés, hogy a *kín* szónak a jelentése középkori szövegekben elsősorban ugyan ‘szenvedés’ volt, de annak eszközét is jelölhette, másrészt a *kereszt* szónak is volt ‘kín, szenvedés’ jelentése (Gombocz, 1997: 219–220).

IRODALOM

GOMBOCZ ZOLTÁN (1997): *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok.* (Szerk. KICSÍ SÁNDOR ANDRÁS) Bp., Akadémiai

HORÁNYI ÖZSÉB (1981): A nyelvről való gondolkodás egyik állomása: Charles Sanders Peirce. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 1981 (13): 65–90.

KÁROLY SÁNDOR (1970): *Általános és magyar jelentéstan.* Bp., Akadémiai

WITTGENSTEIN, LUDWIG (1953): *Philosophische Untersuchungen. – Philosophical Investigations.* (Translated by G. E. M. ANSCOMBE) Oxford, Blackwell – (1992): *Filozófiai vizsgálódások.* (Fordította NEUMER KATALIN) Bp., Atlantisz

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12.

1. egyiptomi kereszt (füles kereszt), 2. görög kereszt, 3. latin kereszt, 4. horogkereszt (szvasztika), 5. Antal-kereszt, 6. András-kereszt, 7. apostoli vagy kettős kereszt, 8. máltai kereszt, 9. lóherés kereszt (keresztiszári kereszt), 10. mankós kereszt, 11. horgonykereszt, 12. pápai kereszt